

Eksperymentalne wzbudzenie procesów kontroli oraz formy tożsamości społecznej a stereotyp egzemplaryczny i spiskowy Żydów

Monika Grzesiak-Feldman*
Instytut Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego

VARIOUS FORMS OF SOCIAL IDENTITY, EXPERIMENTAL ACTIVATION
OF CONTROL PROCESSES AND TRAIT-LADEN
AND CONSPIRACY STEREOTYPE OF JEWS

Abstract. The main purpose of the presented studies was to investigate the influence of control processes activated by classical and conspiracy stereotypes of Jews. Moreover, because social identity seems to be an important predictor of stereotypisation, the studies focus also on the relation between various forms of the social identity (group, categorical and attributional) and the propensity for both kinds of stereotypisation. It was assumed that those subjects who perform the experimental task under the instruction to try to avoid thinking in a stereotypical way, would demonstrate the lower level of stereotypical thinking than the subjects in control condition. The question how various forms of social identity can modify the effectiveness of the experimental manipulation was also asked. The obtained results indicated that there is a possibility of inhibiting classical stereotypisation regardless of the social identity, whereas the propensity for conspiracy stereotypisation can be inhibited only in the case of the categorical form of social identity.

Pozornie może się wydawać, że problematyka stereotypów i stereotypizacji została zarówno przez psychologów, jak i socjologów dogłębnie przebadana, wyjaśniona i opisana, że zadano wszystkie możliwe pytania i znaleziono na nie wyczerpujące odpowiedzi. Tymczasem, jak zauważają Łukaszewski i Weigl (2001, s. 44), „[...] liczne i podstawowe kwestie nadal nie wydają się

* Adres do korespondencji: Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa; e-mail: ika@psych.uw.edu.pl

rozwiązane, a kto wie, czy są rozwiązywalne na gruncie dominujących koncepcji akademickich”. Do kwestii wymagających dalszej empirycznej weryfikacji bez wątplenia zaliczają się zjawiska związane ze stosunkowo słabo dotychczas poznaną stereotypizacją spiskową, która leży u podstaw antysemityzmu, zwłaszcza antysemityzmu w krajach, w których grupa etniczna Żydów jest praktycznie nieobecna. Celem prezentowanego programu badawczego było sprawdzenie, czy stereotypy spiskowe rządzą się podobnymi prawami jak „zwykłe” stereotypy. Weryfikowano wpływ wzbudzenia procesów kontroli na skłonność do posługiwania się stereotypami spiskowymi. Aby uzyskać porównywalne wyniki, sprawdzano również wpływ zastosowanej manipulacji na skłonność do klasycznie rozumianej stereotypizacji, która – w przeciwieństwie do spiskowej – stanowi przedmiot badań od wielu lat. Z przeprowadzonych do tej pory badań nad stereotypami spiskowymi wynika, że tożsamość społeczna jest istotnym predyktorem myślenia spiskowego (Grzesiak, Kamińska-Feldman, 2001; Grzesiak-Feldman, 2004), a także skłonności do klasycznej stereotypizacji (Jarymowicz, 1992b; 1994b; Kwiatkowska, 1999). Dlatego uwaga badawcza została ponownie skoncentrowana również na formach tożsamości społecznej.

DWUSKŁADNIKOWY MODEL STEREOTYPÓW ETNICZNYCH: ROZRÓŻNIENIE NA STEREOTYP SPISKOWY I EGZEMPLARYCZNY

W psychologii terminem „stereotyp” zazwyczaj określa się zbiór uproszczonych przekonań na temat cech charakterystycznych dla danej kategorii ludzi, które przypisuje się jej poszczególnym przedstawicielom (Kofta, 1996; Macrae, Stangor, Hewstone, 1999; Mayers, 1990). Przedmiotem tak pojmowanej stereotypizacji jest konkretna osoba, której nadawane są skojarzone z kategorią właściwości (Kofta, Sędek, 1992). W latach dziewięćdziesiątych XX wieku na Uniwersytecie Warszawskim powstał – wykraczający poza tradycyjne myślenie o stereotypach – dwuskładnikowy model stereotypów etnicznych. Autorzy koncepcji (Kofta, Sędek, 1992) empirycznie stwierdzili istnienie poznawczej reprezentacji grupy jako całości, odrębnego, zintegrowanego oraz działającego intencjonalnie bytu. Ten rodzaj organizacji umysłowej określili terminem „**stereotyp (komponent) spiskowy**”¹, w odróżnieniu od tradycyjnie rozumianego stereotypu, który nazwali „**stereotypem (komponentem) egzemplarycznym**”. Warto w tym miejscu nadmienić, że postrzeganie grupy jako odrębnego i zintegrowanego bytu koresponduje z popularną obecnie w światowej psychologii akademickiej koncepcją bytowości grupy (*group entitativity*)

¹ W najwcześniejszej literaturze przedmiotu (np. Kofta, Sędek, 1992; 1999; Kofta, 1995) ten rodzaj stereotypu określany był terminem „stereotyp duszy grupowej”. W nowszym piśmiennictwie (Kofta, Sędek, 2005; Kofta, 2001; Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001) został zastąpiony terminem „stereotyp spiskowy”, i to właśnie określenie będzie wykorzystywane w artykule.

(np. Castano i in., 2002; Hamilton, Sherman, 2002; Pickett, 2001; por. również Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001).

Podstawowa różnica między stereotypem egzemplarycznym a spiskowym dotyczy przedmiotu stereotypizacji. W przypadku klasycznej stereotypizacji jest nim typowy przedstawiciel danej kategorii, zaś w przypadku stereotypizacji spiskowej – grupa jako całość. W związku z powyższym stereotyp egzemplaryczny funkcjonuje na poziomie kontaktów interpersonalnych, podczas gdy stereotyp spiskowy wiąże się z kontaktami intergrupowymi. Komponent spiskowy oraz komponent egzemplaryczny są od siebie niezależne (Kofta, Sędek, 1992; 1995; 1999; 2005). Ich natężenie u tej samej osoby może być różne, czasami mają nawet przeciwne znaki. Na to, która z reprezentacji zostanie uaktywniona, ma wpływ kontekst bodźcowy. Koncentracja na pojedynczej jednostce pociąga za sobą wzbudzenie egzemplarycznego, podczas gdy skupienie uwagi na grupie – stereotypu spiskowego.

U podstaw stereotypu spiskowego leży teoria przyczynowa, co implikuje przydatność tego rodzaju reprezentacji poznawczej do wyjaśniania różnego rodzaju zdarzeń, a przede wszystkim ich przyczyn. Teoria przyczynowa mówi bowiem o związku intencji i zachowań z rezultatami działań (Kofta, 2001). Klasyczny stereotyp opiera się na teorii korelacyjnej. Jest reprezentacją poznawczą zasadzającą się na istnieniu asocjacyjnych powiązań między kategorią (cechą kategorialną) a charakterystycznymi właściwościami obiektów przynależnych do danej kategorii (Kofta, 2001; por. również Kofta, 1996).

Klasyczny (egzemplaryczny) stereotyp może zawierać zarówno negatywne, jak i pozytywne przekonania na temat cech charakterystycznych dla przedstawicieli danej kategorii, choć – jak wiadomo – najczęstsze są stereotypy nacechowane negatywnie. W odróżnieniu od klasycznego, stereotyp spiskowy zawsze, bez względu na przedmiot stereotypizacji, jest negatywny. Zawsze również ma tę samą, uniwersalną dla wszystkich grup, zawartość treściową. Ma ona wiele wspólnego z przekonaniami charakterystycznymi dla teorii spiskowych (Moscovici, 1987; Groh, 1987). Grupa obca postrzegana jest jako kolektywnie działający wróg. Przypisuje się jej dążenie do władzy, działania konspiracyjne, solidarność i egoizm grupowy. Istotnym elementem jest wiara w istnienie odległego centrum kontroli, gdzie odbywa się koordynacja działań. Pojedyncza jednostka odbierana jest jako ślepo podporządkowana grupie i wykonująca jej cele (Kofta, 1995). Wszelkie poczynania grupy mają charakter zakulisowy. Kofta i Sędek (1999; 2005) uzyskali wyniki świadczące o występowaniu stereotypu spiskowego nie tylko wśród Polaków, ale również w populacji dorosłych Amerykanów, co może świadczyć o pierwotnym, ewolucyjnym wręcz charakterze stereotypu spiskowego (Kofta, 2001).

W dotychczasowych badaniach wykazano, że przedmiotem spiskowej stereotypizacji mogą być różne grupy społeczne, np. Żydzi, Niemcy, Amerykanie, Rosjanie (Kofta, Sędek, 1999; 2005; Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001). Najprawdopodobniej obiektem stereotypizacji spiskowej stają się przede wszystkim grupy w jakiś sposób „silne” (Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001). Przeświadczenie o potęgę danej grupy nie zawsze musi wynikać z jej aktualnych właściwości,

ale może być pochodną pamięci historycznej (Niemcy i Rosjanie zagrażali integralności Polski) bądź przekonania o sile ekonomicznej i kulturowej (dotyczy Żydów) (Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001). Wydaje się, że grupy społeczne mogą być „lepszymi” lub „gorszymi” egzemplarzami teorii spiskowych (Kofta, 2001). Żydzi, jak wynika ze wszystkich dotychczasowych badań, zdają się prototypowym obiektem teorii spiskowych (Kofta, 2001). Świadczyć o tym może fakt, że przekonania spiskowe na temat tego narodu pozwalają lepiej przewidywać uprzedzenia w stosunku do Niemców i Rosjan niż same stereotypy spiskowe Niemców i Rosjan (Kofta, Sędek, 2005; Kofta, 2001).

AUTOMATYCZNE VS KONTROLOWANE PROCESY STEREOTYPIZACJI

Według klasycznych już badań Devine (1989), stereotyp może ulegać automatycznej aktywizacji. Jednak wzbudzenie reakcji stereotypowej może zostać powstrzymane w sytuacji włączenia poznawczych procesów kontroli. Procesy kontroli uruchamiane są w sytuacji, gdy jednostka dysponuje odpowiednią ilością czasu oraz ma motywację do innego niż stereotypowe podejścia do obcych. Motywacja taka może wynikać z osobistych, egalitarnych przekonań, zależności od członków grupy obcej, konformizmu (norm społecznych potępiających stereotypy) lub może się pojawić w sytuacji, gdy badani zostaną poinstruowani, aby nie kierować się w swych sądach treściami stereotypowymi oraz osobistymi uprzedzeniami (Devine, Monteith, 1999; Macrae i in., 1994).

Jak wykazują dane empiryczne (Kawakami i in., 2000), świadome, egalitarne przekonania mogą hamować automatyczną aktywizację stereotypu, co stanowi potwierdzenie tezy, że uprzedzenia są „złym” nawykiem, który – jak wszystkie nawyki – może ulec wygaszeniu. Pierwszym krokiem do oduczania stereotypowych reakcji jest uświadomienie jednostce rozbieżności między jej jawnymi poglądami a automatycznymi reakcjami (Dovidio i in., 1997). Świadomość takiej rozbieżności i związane z nią emocje stanowią czynnik motywujący do egalitarnych zachowań (Dovidio i in., 1997). Dowiedziono również, że pozaświadomie zaktywizowany cel, aby zachowywać się w sposób niestereotypowy w stosunku do członków danej grupy, blokuje automatyczną aktywizację stereotypu (Moskowitz i in., 1999). Ważną rolę odgrywa również motywacja. Jak się wydaje (Devine i in., 2002) motywacja stanowi ważny regulator stereotypowego reagowania. Odgrywa istotną rolę w procesie oduczania się stereotypizowania i może w ostatecznym efekcie prowadzić do powstrzymania nie tylko aplikacji, ale także aktywacji stereotypów. Dotyczy to zarówno łatwych do kontrolowania reakcji (pomiar bezpośredni, samoopis), jak i tych trudniej kontrolowanych (pomiar niejawni).

Podsumowując, procesy kontroli mogą hamować efekty procesów automatycznych w trojaki sposób: (1) stereotyp może zostać w pełni zaktywizowany, a hamowane są jedynie zachowania z nim związane; (2) w wyniku przerwania procesu wzbudzania aktywizacja stereotypu może nie zostać dokończona; (3) może w ogóle nie dojść do aktywizacji stereotypu (Devine, Monteith, 1999).

FORMY TOŻSAMOŚCI SPOŁECZNEJ

W psychologii wielokrotnie mówi się o wielości reprezentacji JA (np. Greenwald, Pratkanis, 1988; Turopolski, 1999; Suszek, 2005). Dla zrozumienia natury tożsamości społecznej użyteczne wydaje się przyjęcie założenia o wielości form MY (Jarymowicz, 1994b). Zidentyfikowano (Jarymowicz, 1993; 1994b) trzy rodzaje reprezentacji MY: grupowy, kategorialny, atrybucyjny.

Pierwszy z nich, najwcześniejszy ontogenetycznie, dotyczy osób najbliższych podmiotowi, jak to określiła Jarymowicz, dostępnych mu „zmysłowo i percepcyjnie”. Grupowa forma schematu MY odnosi się do każdej zbiorowości ludzi kontaktujących się twarzą w twarz. Mamy z nią do czynienia wówczas, gdy jednostka określa siebie przez przynależność do małej, bezpośrednio się kontaktującej grupki.

Kolejne rozwojowo jest MY kategorialne (Jarymowicz, 1993; 1994b). Odnosi się ono do większych zbiorowości ludzkich o granicach pokrywających się z realnie istniejącymi kategoriami społecznymi, których rozmiar uniemożliwia bezpośrednią styczność wszystkich członków danej kategorii ze sobą. MY kategorialne wymaga wykroczenia poza „tu i teraz”, jest bowiem reprezentacją poznawczą dotyczącą niekiedy bardzo licznych, rozproszonych w czasie i przestrzeni wspólnot, w których więzi opierają się na poczuciu przynależności (Jarymowicz, 1994b). Tożsamość kategorialna oznacza definiowanie siebie poprzez bycie elementem większej kategorii społecznej. Przykładem takich kategorii mogą być grupy zawodowe (psycholodzy, informatycy, inżynierowie, rolnicy), etniczne (Polacy, Cyganie), religijne (katolicy, muzułmanie) oraz wszelkie inne grupy społeczne, np. przyszłe matki, studenci, emeryci, rowerzyści, hiphopowcy, kibice Legii.

Zarówno grupowa, jak i kategorialna forma MY odpowiada rzeczywistości, pokrywa się z faktycznymi podziałami społecznymi. Wraz z rozwojem poznawczym człowiek nabywa zdolności do operowania pojęciami abstrakcyjnymi. Transformacja posiadanej wiedzy o świecie społecznym oraz osobistych doświadczeń może prowadzić do powstania tożsamości atrybucyjnej (Jarymowicz, 1994b). Atrybucyjna forma MY zostaje wyodrębniona na podstawie abstrakcyjnych kryteriów nie mających odzwierciedlenia w rzeczywistości. Często granice MY atrybucyjnego przebiegają w poprzek realnie istniejących podziałów (Jarymowicz, 1993; 1994b). Na przykład: „My to ludzie, którzy dążą do celu, ale nie za wszelką cenę, trwają w swoich przekonaniach i potrafią zrezygnować z różnego rodzaju gratyfikacji, jeżeli jest to związane ze złamaniem którejś z własnych zasad. Nie jesteśmy karierowiczami”.

Wyróżnione rodzaje tożsamości społecznej (formy MY) u dorosłego człowieka egzystują zazwyczaj równolegle (Jarymowicz, 1994b). Choć niektóre z nich – prawdopodobnie w wyniku zajmowania uprzywilejowanego miejsca w strukturze osobowości – mogą w większym stopniu niż pozostałe regulować zachowanie jednostki.

TOŻSAMOŚĆ SPOŁECZNA A STEREOTYPIZACJA

Gdy umysłowa reprezentacja MY ma postać percepcyjną (MY grupowe), czyli gdy odnosi się do rzeczywistości „danej podmiotowi zmysłowo i percepcyjnie” (Jarymowicz, 1994b, s. 194), na treść spostrzeżeń podmiotu dotyczących innych wpływają przede wszystkim naoczne fakty. Tożsamość grupowa steruje zachowaniem człowieka w odniesieniu do konkretnych zdarzeń, w które i on, i grupa są uwikłani. Osoby o tożsamości grupowej dbają o interes swoich w relacjach z konkretnymi innymi.

W przypadku tożsamości kategoryalnej (MY kategoryalnego), pochodnej od kodu wyobraźniowego, konieczne jest ogarnięcie umysłem często olbrzymich, realnie istniejących zbiorowości. Dookreślanie tego typu tożsamości zachodzi w wyniku porównań międzykategoryalnych. Tożsamość kategoryalna wiąże się zatem z wyraźnie uwypuklonymi podziałami na kategorie społeczne, co sprzyja dyskryminowaniu obcych i faworyzowaniu swoich. Ten rodzaj tożsamości reguluje funkcjonowanie na poziomie intergrupowym, uwrażliwiając jednostkę na informacje dotyczące przynależności grupowej napotykanym ludzi. Sprzyja to uproszczonemu przetwarzaniu informacji o obcych, a co za tym idzie – stereotypizacji (Jarymowicz, 1992a; 1994b).

Tożsamość atrybucyjna (MY atrybucyjne), pochodna od kodu intelektualnego, budowana jest w wyniku posługiwania się abstrakcyjnymi pojęciami. Grupa, z którą jednostka się identyfikuje, jest wyodrębniana w wyniku przemyśleń i dostrzeżenia abstrakcyjnych powiązań między sobą a innymi. Tak wyodrębnione MY jest niezależne od realnie istniejących podziałów społecznych. Abstrakcyjne kryteria kategoryzacji charakterystyczne dla tożsamości atrybucyjnej wymagają poznawczego zaangażowania podmiotu, a to oznacza, że nie pociągają autonomicznych dychotomizacji MY–ONI. Przesłanki identyfikacji z innymi opierają się na wewnętrznych standardach wartościowania, co sprzyja wykraczaniu poza własny egocentryzm i podmiotowemu traktowaniu innych (Jarymowicz, 1992a; 1994b).

Dotychczasowe prace badawcze dostarczyły wiele wyników potwierdzających zasadność rozróżnienia na trzy typy tożsamości społecznej. Wielokrotnie pozyskiwano dane wskazujące, że poszczególne formy umysłowej reprezentacji MY wiążą się z odmiennymi sposobami funkcjonowania człowieka w świecie, w szczególności z faworyzowaniem swoich, pochopnym kategoryzowaniem, stereotypizacją czy też gotowością do angażowania się na rzecz innych.

Szczególnie wyraźnie zarysowała się różnica między psychologicznym funkcjonowaniem badanych o formie MY wyodrębnionej w oparciu o abstrakcyjne, powstające w umyśle kryteria (czyli o tożsamości społecznej atrybucyjnej), a funkcjonowaniem badanych o takiej formie MY, która jest powiązana z realnie istniejącymi podziałami społecznymi (czyli o tożsamości społecznej grupowej i kategoryalnej) (Jarymowicz, 1992a).

Jarymowicz (1992a) sprawozdaje liczne wyniki (badania: Kamińskiej-Feldman, Otrockiej, Cywlik oraz Wierzbowskiej), otrzymywane w kierowanym przez nią zespole, które wskazują, że osoby o tożsamości atrybucyjnej

wykazują mniejszą gotowość do stereotypizacji i defaworyzacji obcych niż osoby o tożsamości grupowej i kategoryalnej².

Sarnocki (1992 – za: Jarymowicz, 1994b) poprosił grupę mężczyzn o ocenę reprodukcji abstrakcyjnych obrazów, których autorzy – w zależności od warunków eksperymentalnego – byli przedstawiani bądź jako kobiety, bądź jako mężczyźni. Badani o tożsamości kategoryalnej wykazali typowy efekt faworyzowania swoich, podczas gdy badani o tożsamości atrybucyjnej wykazali efekt odwrotny.

Kwiatkowska (1999) otrzymała wyniki wskazujące, że osoby o tożsamości kategoryalnej są bardziej skłonne do uproszczonych kategoryzacji niż osoby o tożsamości atrybucyjnej. Wykazała ona również, że tożsamość kategoryalna w większym stopniu niż tożsamość grupowa wiąże się ze skłonnością do pochopnych i uproszczonych kategoryzacji, dowodząc tym samym, że w obrębie tożsamości społecznej, opartej na odzwierciedleniu realnych podziałów społecznych, istotny jest charakter tych podziałów (grupowy bądź kategoryalny).

Rodzaj tożsamości społecznej zdaje się także wyznaczać gotowość podmiotu do podejmowania zachowań prospołecznych. Szuster (2005) wykazała, że osoby o tożsamości atrybucyjnej wykazują przewagę orientacji egzocentrycznej³, podczas gdy osoby o tożsamości grupowej i kategoryalnej – przewagę orientacji endocentrycznej.

Osoby o tożsamości atrybucyjnej są więc najbardziej skłonne do wykroczenia poza własny egocentryzm oraz podmiotowego traktowania innych ludzi, podczas gdy osoby o tożsamości kategoryalnej zazwyczaj nie wykraczają poza egocentryczną perspektywę widzenia świata społecznego, a to oznacza, że są najbardziej podatne na zjawiska związane z etnocentryzmem, pochopnymi kategoryzacjami społecznymi i stereotypizacją (Jarymowicz, 1994d; Grzesiak-Feldman, 2004; Kwiatkowska, 1999). Prawidłowość ta zdaje się dotyczyć również stereotypów spiskowych (Grzesiak, Kamińska-Feldman, 2001; Grzesiak-Feldman, 2004). Osoby o tożsamości kategoryalnej uzyskiwały wyższe wskaźniki stereotypów spiskowych niż osoby o tożsamości atrybucyjnej i grupowej (Grzesiak-Feldman, 2004).

AUTOMATYCZNE VS KONTROLOWANE PROCESY STEREOTYPIZACJI A FORMY TOŻSAMOŚCI SPOŁECZNEJ: HIPOTETYCZNE POWIĄZANIA

Jak już wspomiano, motywacja do niestereotypowego postrzegania rzeczywistości społecznej reguluje w znacznym stopniu procesy stereotypizacji, może powstrzymać nie tylko aplikacje, ale także automatyczną aktywizację stereotypu. Źródło takiej motywacji bywa różnorakie (egalitaryzm, konformizm).

² W przytaczanych badaniach osoby o MY grupowym i MY kategoryalnym zaliczono do łącznej kategorii osób, których MY opisywane jest w terminach przynależności do realnie istniejących grup i kategorii społecznych.

³ Rozróżnienie na dwa typy altruizmu: edno- i egzocentryczny wprowadził do psychologii Jerzy Karyłowski (1982), a rozwinęła i udokumentowała Anna Szuster (2005).

W świetle wiedzy na temat tożsamościowych przesłanek stereotypizacji – pokrótce przedstawionej w poprzednim paragrafie – można przypuszczać, że gros motywacji do niestereotypowego postrzegania świata społecznego pochodzi z dojrzałych form tożsamości. Tożsamość atrybucyjna (oparta na odzwierciedleniu wspólnych dla różnych ludzi abstrakcyjnych właściwości, oderwana od realnie istniejących podziałów społecznych) wiąże się z koniecznością wnikliwego koncentrowania uwagi na innych w celu podjęcia decyzji o ewentualnym włączeniu ich w obszar własnego MY (Jarymowicz, 1999a). Oznacza to konieczność wykroczenia poza regulację automatyczną i zaangażowania systemu refleksyjnego (por. Jarymowicz, 2001), a co za tym idzie – uruchamiania poznawczych procesów kontroli. Formy tożsamości społecznej powiązane z realnie istniejącymi podziałami (tożsamość grupowa i tożsamość kategoriałna) zdają się nie wymagać od podmiotu zaangażowania systemu refleksyjnego. Stwierdzenie, czy napotkany inny ma zostać włączony w obszar własnego MY, może nastąpić w wyniku automatycznej kategoryzacji.

Wyniki badań ukazują, że kontrola tego, co automatyczne, w szczególności afektów (także utajonych), jest możliwa w wypadku dojrzałej tożsamości osobistej (przejawiającej się poznawczym wyodrębnieniem struktury JA) (Jarymowicz, Karwowska, 2001). Przypuszczalnie dojrzała tożsamość (zarówno osobista, jak i społeczna) wiąże się z wykształceniem standardów wartościowania pochodnych od intelektualnego przetwarzania informacji (por. Jarymowicz, 1999b), które umożliwiają korygowanie zachodzących automatycznie procesów (w tym najprawdopodobniej także stereotypizacji).

PROBLEMATYKA BADAŃ WŁASNYCH

Z perspektywy przeanalizowanej literatury wynika, że uruchomienie procesów kontroli może hamować efekt automatycznej aktywizacji stereotypów. Nie ma podstaw, by przewidywać, że jest inaczej w przypadku stereotypu spiskowego. Dlatego spodziewano się, że wzbudzenie procesów kontroli spowoduje czasowe obniżenie skłonności do posługiwania się zarówno stereotypem egzemplarycznym, jak i spiskowym. Wydaje się, że tożsamość społeczna jest istotnym predyktorem obydwu rodzajów stereotypizacji. Zakładany związek między formami tożsamości społecznej a skłonnością do spiskowej stereotypizacji jest analogiczny jak w przypadku komponentu egzemplarycznego. Oczekiwano, że tożsamość kategoriałna będzie sprzyjała najsilniejszym tendencjom do obydwu rodzajów stereotypizacji, zaś tożsamość atrybucyjna – najsłabszym. Założono, że osoby o tożsamości atrybucyjnej „na co dzień” są umotywowane do uruchamiania procesów kontroli. Eksperymentalne wzbudzenie kontroli u tych badanych nie obniży skłonności do stereotypizacji (efekt sufitowy). W grupach o pozostałych typach tożsamości (grupowej i kategoriałnej) wzbudzenie procesów kontroli powinno spowodować spadek stereotypów.

Na potrzeby prowadzonych badań zostały sformułowane następujące hipotezy:

H1: Uruchomienie procesów kontroli obniża skłonność do posługiwania się stereotypem egzemplarycznym oraz stereotypem spiskowym.

H2: Najsilniejsze tendencje zarówno do spiskowej, jak i egzemplarycznej stereotypizacji występują u osób o dominującej tożsamości kategoryjnej, najniższe zaś – u osób o dominującej tożsamości atrybucyjnej.

H3: Uruchomienie procesów kontroli obniża skłonność do posługiwania się stereotypami spiskowymi oraz stereotypami egzemplarycznymi u osób o tożsamości grupowej i kategoryjnej, nie wpływając jednocześnie na skłonność do posługiwania się stereotypami u osób o tożsamości atrybucyjnej.

Metoda

Osoby badane. W badaniu A udział wzięło 100 studentów wyższych uczelni w Warszawie (70 kobiet oraz 29 mężczyzn; jedna osoba nie zaznaczyła symbolu płci w kwestionariuszu). Średnia wieku wyniosła 22,61 roku ($SD = 4,87$). W badaniu B uczestniczyło 62 studentów oraz 33 studentki, w sumie 95 badanych ze średnią wieku 19,97 ($SD = 0,87$). Łącznie przebadano 195 osób. W całej próbie znaleźli się reprezentanci trzech wydziałów Uniwersytetu Warszawskiego⁴ w następującym odsetku: 42,1% z Wydziału Biologii; 33,8% z Wydziału Psychologii; 24,1% z Wydziału Matematyki, Informatyki i Mechaniki. W badaniu A uczestniczyli studenci z Wydziału Psychologii (73%) i Biologii (27%), w badaniu B z Wydziału Biologii (51%) i Matematyki (49%).

Przebieg badania. Badania przeprowadzono jednoetapowo, w warunkach grupowych. Ich prawdziwy cel został utajony poprzez zastosowanie instrukcji maskujących. Problematyka badawcza została określona jako dotycząca spostrzegania społecznego. Polecenia i nazwy technik przygotowano w sposób uwiarygodniający rzekome zagrożenie badawcze. W obydwu badaniach w pierwszej kolejności dokonywano pomiarów formy tożsamości społecznej, w drugiej następowała manipulacja eksperymentalna, a w trzeciej dokonywano pomiaru zmiennej zależnej (badanie A) lub zmiennych zależnych (badanie B). W badaniu B bezpośredni pomiar stereotypu egzemplarycznego poprzedzał pomiar pośredni. Przydział badanych do poszczególnych warunków eksperymentalnych bądź kontrolnych wynikał z przemieszania baterii technik w trakcie rozdawania i jako taki miał charakter losowy. Udział w badaniu był dobrowolny i nieodpłatny, o czym na wstępie poinformowano uczestników.

⁴ Badana próba była względnie homogeniczna (studenci tej samej uczelni, w podobnym wieku). Taki dobór próby był celowy. Chodziło o to aby móc zniwelować wpływ zmiennych zakłócających (por. Wieczorkowska-Nejdart i Grzelak, 1999; Wieczorkowska i in., 2003). W tych badaniach Kofty i Sędka, które miały charakter eksperymentu próby były również homogeniczne (uczniowie techników) (Kofty i Sędka, 1992; 2005). Nie udało się jednak zrekrutować badanych tak, aby w każdym badaniu próba była homogeniczna ze względu na kierunek studiów. Stało się tak, ponieważ sprawozdawane badania stanowią fragment większego przedsięwzięcia badawczego, w którym przebadano łącznie przeszło 1000 studentów.

Wzbudzenie procesów kontroli. Osoby badane otrzymywały pisemną instrukcję o treści: „Ponieważ w badaniu tym interesują nas obiektywne właściwości spostrzegania społecznego, prosimy o unikanie stereotypowego myślenia o poszczególnych narodowościach” (badanie A, nad wpływem kontroli na stereotypizację spiskową), „o przedstawicielach poszczególnych narodowości” (badanie B, nad wpływem kontroli na stereotypizację egzemplaryczną).

Założono, podobnie jak w badaniach Macrae i innych (1994), że tego typu instrukcja zachęci badanych do powstrzymania ekspresji zgodnych ze stereotypem zachowań podczas wykonywania zadania. W przypadku badania A zadanie to polegało na ustosunkowaniu się do opinii na temat różnych grup narodowych (por. opis skali do pomiaru stereotypu spiskowego). W badaniu B zadaniem uczestników było wypełnienie skali do pomiaru nasilenia stereotypu egzemplarycznego, a następnie oszacowanie dystansów między sobą a przedstawicielami różnych narodowości.

Pomiar formy tożsamości społecznej. Do pomiaru dominującej formy tożsamości społecznej (schematu MY) wykorzystano fragment Kwestionariusza Spostrzegania Społecznego (Jarymowicz, 1994a), w którym zadanie badanych polega na dokończeniu zdania „My to...”. Uzyskany w ten sposób materiał jakościowy poddawany jest ocenie sędziów kompetentnych, na podstawie której przypisuje się konkretne wypowiedzi właściwym dla nich kategoriom: grupowej, kategoryjnej bądź atrybucyjnej. Materiał sędziowany jest niezależnie przez dwie osoby. W przypadku rozbieżności opinii stosowane są dwa rodzaje postępowania: (1) w sytuacji, gdy jeden z sędziów nie jest pewien słuszności swojej decyzji, postępowanie polega na wspólnym przedyskutowaniu materiału; (2) gdy oceny są całkowicie sprzeczne, a każdy z sędziów jest przekonany o poprawności swojego wniosku, kwestia rozstrzygana jest przez niezależnego arbitra. Kryteria diagnostyczne stosowane do klasyfikacji uzyskanych w tej części kwestionariusza danych pochodzą z instrukcji autorstwa Jarymowicza (1991). Są one na tyle precyzyjne i szczegółowe, że tylko w nielicznych przypadkach konieczne jest szacowanie, czyli kierowanie się własną opinią sędziego.

W przypadku, gdy w wygenerowanym przez osobę badaną opisie można było wyróżnić więcej niż jedną formę MY, np. kategoryjną i atrybucyjną, badanego klasyfikowano do grupy o formie rozwojowo późniejszej, w tym przypadku atrybucyjnej. Takie postępowanie wynika z założenia, że w rozwoju osobowym formy MY pojawiają się w określonej kolejności i u dorosłego człowieka egzystują równolegle (Jarymowicz, 1994c). Zatem osoba o wykształconym atrybucyjnym schemacie MY powinna również dysponować formami wcześniejszymi ontogenetycznie, bez względu na to, czy znalazły się w opisie własnego MY.

Dla przykładu, grupowa forma tożsamości społecznej była diagnozowana w przypadku wypowiedzi odnoszących się do takich zbiorowości, w których ludzie mają możliwość bezpośredniego, twarzą w twarz, kontaktu z pozostałymi przedstawicielami danej grupy. Tak też o MY grupowym świadczyły na-

stępujące sformułowania: „My to... ja i moja dziewczyna oraz grono ludzi, wśród których się obracamy”, „My to... moja rodzina, moje siostry, ja i mój tata, ja i mój chłopak, czasem używam słowa «my» w odniesieniu do grupy ludzi, z którymi współpracuję” czy też „My to... przyjaciele, którzy potrafią się zrozumieć, zaufać sobie, potrafimy sobie pomagać. My to także rodzina”. Na kategoriałną formę MY wskazują wypowiedzi nawiązujące do większych zbiorowości, których granice pokrywają się z realnie istniejącymi kategoriami społecznymi i uniemożliwiają bezpośrednie kontakty ze wszystkimi członkami danej kategorii, np. Polacy, katolicy, mikrobiolodzy, studenci, punkowcy, ludzie w podobnym wieku, kobiety. Z kolei My atrybucyjne zarezerwowano dla tych wypowiedzi, w których opisane przez badanych MY zostało wyodrębnione na podstawie abstrakcyjnych kryteriów, nie mających odbicia w rzeczywistości istniejących podziałach społecznych. Dla przykładu: „My to... ludzie szczerzy, nieznoszący konwenansów, kochający wolność” lub „My to... ludzie optymistycznie nastawieni do ludzi, cieszący się z życia, empatyczni, wszechstronni”.

Pomiar nasilenia stereotypu spiskowego

Do pomiaru stereotypu spiskowego wykorzystano 18-itemową skalę (Kofta, Narkiewicz-Jodko, 2001). Narzędzie to składa się z trzech, liczących po 6 pozycji, podskal: (1) żądzy władzy, (2) spiskowości działań, (3) egoizmu grupowego. Uczestnicy badania proszeni są o ustosunkowanie się na pięciostopniowej skali (od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”) do twierdzeń dotyczących czterech narodowości: Czechów, Żydów, Niemców, Polaków. Jako wskaźnik stereotypu spiskowego potraktowane zostały wyłącznie ustosunkowania do Żydów, mimo iż – jak pokazują badania (Kofta, Sędek, 1999) – ten rodzaj schematu poznawczego odnosi się do różnych narodowości i grup etnicznych. Antysemityzm jest jednak uprzedzeniem wyjątkowo silnie powiązaniem z myśleniem konspiracyjnym i teoriami spiskowymi (Moscovici, 1987), których istnienie stanowiło punkt wyjścia do powstania koncepcji stereotypu spiskowego (Kofta, 1995). Dotychczasowe badania nad stereotypami spiskowymi pokazują, że Żydzi stanowią prototypowy obiekt teorii spiskowych (Kofta, 2001). Wykazano, że stereotyp spiskowy Żydów jest lepszym predyktorem uprzedzeń w stosunku do Niemców i Rosjan, niż odpowiednio stereotyp spiskowy Niemców i stereotyp spiskowy Rosjan (Kofta, Sędek, 2005; Kofta, 2001). Ponadto okazało się, że stereotypy spiskowe różnych narodowości są wzajemnie skorelowane (Kofta, Sędek, 2005).

Podobnie jak w badaniach Kofty i Narkiewicz-Jodko (2001) wskaźnikiem nasilenia stereotypu spiskowego jest wynik ogólny ze wszystkich trzech podskal łącznie. Wynika to z faktu, że spójność wewnętrzna całego narzędzia jest wysoka. W prezentowanych badaniach alfa Cronbacha (dla ustosunkowań wobec Żydów) wyniosła 0,84, a w badaniach Kofty i Narkiewicz-Jodko (2001) – 0,89. Wartość wskaźnika waha się od 18 do 90 punktów; im jest wyższa, tym wyższe nasilenie stereotypu spiskowego.

Pomiar nasilenia stereotypu egzemplarycznego

Do pomiaru stereotypu egzemplarycznego zastosowano dwie miary: bezpośrednią i pośrednią. Przesłanki takiego postępowania podyktowane są z jednej strony wynikami Kofty i Sędko (1992), którym udało się uchwycić komponent egzemplaryczny w pomiarze bezpośrednim, z drugiej strony narastającą liczbą doniesień świadczących o przewadze metod pośrednich w pomiarze postaw oraz stereotypów i uprzedzeń (Maison, 1995; 1997; Maison, Bruin, 1999; Maison, Greenwald, Bruin, 2001). Zarówno w przypadku miary jawnej, jak i niejawniej jako wskaźnik nasilenia stereotypu egzemplarycznego traktowano ustosunkowania dotyczące typowego Żyda. Wybór ten wynika ze szczególnej wyrazistości tego stereotypu wśród Polaków (Cała, 1996; 2001; Jarymowicz, 1992a; Weigl, Łukaszewski, 1992; Weigl, 1999) oraz z faktu, że za wskaźnik stereotypu spiskowego uznano wyłącznie odpowiedzi na pytania dotyczące Żydów jako grupy.

Jako miarę bezpośrednią wykorzystano autorską, 9-itemową skalę; zadanie badanych polega na ustosunkowaniu się na pięciostopniowej skali (od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”) do twierdzeń dotyczących cech charakteru posiadanych przez typowego: Czecha, Żyda, Niemca, Polaka. Do konstrukcji narzędzia użyto dziewięciu cech, wyselekcjonowanych przez Koftę i Sędko (1992) jako modelowe dla stereotypu egzemplarycznego Żyda. Cechy te to: ma obsesję na punkcie pieniędzy, nachalny, zarozumiały, sprytny, wyrachowany, inteligentny, wyrafinowany, realista, odpowiedzialny. Pięć pierwszych z wymienionych charakterystyk Żyda to cechy negatywne, cztery kolejne to cechy pozytywne. Wartość wskaźnika waha się od 9 do 45 punktów; im jest wyższa, tym wyższe nasilenie stereotypu egzemplarycznego. Dla skali mierzącej nasilenie stereotypu Żyda w opisywanych badaniach wskaźnik alfa Cronbacha przyjął wartość 0,84.

Do pośredniego pomiaru stereotypu egzemplarycznego Żyda wykorzystano technikę mierzącą efekt asymetrii w szacowaniu dystansów JA-INNI (Kamińska-Feldman, 1994; 1997; 2002; 2004). Technika ta ma charakter kwestionariusza graficznego. Składa się z dwóch rysunków, będących swoimi lustrzanymi odbiciami. Na każdym z rysunków znajdują się punkty podpisane imionami typowymi dla różnych narodowości, w tym dla narodowości żydowskiej, np. Mosze, Samuel, Dawid, Icchak, oraz jeden punkt oznaczony jako JA. Zadaniem osób badanych jest oszacowanie fizycznych dystansów między sobą a przedstawicielami różnych narodowości. Wskaźnikiem jest suma różnic między oszacowaną wielkością dystansu w odpowiedzi na pytania, w których JA nie stanowiło punktu odniesienia (Jak daleko Ty jesteś od Żyda?) i w symetrycznych pytaniach, w których JA było punktem odniesienia (Jak daleko Żyd jest od Ciebie?). Dodatnia wartość wskaźnika świadczy o typowym efekcie egocentrycznym, zaś ujemna oznacza tzw. efekt judocentryczny, świadczący o wyrazistym stereotypie Żyda. W prezentowanych badaniach jako wskaźnik asymetrii traktowane były oszacowania odległości w warunkach dużego zaangażowania, w których wzmaga się widoczność obiektu wyrazistego (por. Kamińska-Feldman, 1994; 2002).

Technika ta wraz z teoretycznym zapleczem została dokładniej opisana w pracach Kamińskiej-Feldman (1994; 1997; 2001; 2002; 2003; 2004).

WYNIKI

Badanie A

Do analizy danych z badania A wykonano serię analiz regresji, gdzie zmienną objaśnianą było nasilenie stereotypu spiskowego Żydów. Ponieważ, o czym pisano wcześniej, uczestnicy badania A rekrutowali się z dwóch różnych wydziałów UW, w pierwszym kroku predyktorem był wydział, w kolejnych krokach wprowadzono zmienne psychologiczne: oddziaływanie eksperymentalne oraz dominującą formę MY. Wyniki zawarte w tabeli 1 pokazują, że jedynym istotnym predyktorem nasilenia stereotypu spiskowego Żydów okazał się wydział. Dominująca forma MY oraz zastosowane oddziaływanie eksperymentalne nie stanowiły istotnych predyktorów myślenia spiskowego o Żydach.

Tabela 1.
Wyniki analizy regresji dla zmiennej objaśnianej nasilenie stereotypu spiskowego Żydów

Predyktory		R^2	F	β	t	p
Wydział (psychologia vs biologia)	<i>Krok 1</i>	0,086	9,26**	0,29	3,04	0,003
Wydział (psychologia vs biologia)	<i>Krok 2</i>	0,088	4,66**	0,29	3,04	0,003
Grupa kontrolna vs eksperymentalna				-0,03	-0,36	0,716
Wydział (psychologia vs biologia)	<i>Krok 3</i>	0,096	2,53*	0,30	3,07	0,003
Grupa kontrolna vs eksperymentalna				-0,40	-0,40	0,691
MY atrybucyjne vs grupowe				0,06	0,44	0,661
MY atrybucyjne vs kategoriałne				-0,04	0,32	0,749

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$. Zmienne kategoriałne były kodowane we wszystkich analizach zero-jedynkowo (*dummy coding*), zgodnie z zaleceniami formułowanymi w literaturze (Aiken, West, 1991; Jaccard, Turrisi, 2003; Field, 2005).

Ponieważ hipoteza 3 zakładała, że manipulacja zadziała w grupie o MY grupowym bądź kategoriałnym, a nie zadziała w grupie o MY atrybucyjnym, przeprowadzono dodatkowo oddzielne analizy regresji w grupach o MY grupowym, kategoriałnym i atrybucyjnym. Zmienną wyjaśnianą było nasilenie stereotypu spiskowego Żydów, a zmiennymi wyjaśniającymi – wydział oraz oddziaływanie eksperymentalne. Jak ilustruje tabela 2, manipulacja eksperymentalna wyjaśniała nasilenie stereotypu spiskowego Żydów wyłącznie

w grupie badanych o MY kategorialnym. W warunkach eksperymentalnych spada ($\beta < 0$) nasilenie stereotypu spiskowego Żydów w porównaniu z warunkami kontrolnymi u badanych o MY kategorialnym.

Tabela 2.
Wyniki analiz regresji przeprowadzonych w grupach o różnych formach MY dla zmiennej objaśnianej nasilenie stereotypu spiskowego Żydów

Predyktory	R^2	F	β	t	p
<i>Grupowe (n = 45)</i>					
Wydział (psychologia vs biologia)	0,039	0,86	0,13	0,89	0,385
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			0,13	0,87	0,392
<i>Kategorialne (n = 36)</i>					
Wydział (psychologia vs biologia)	0,268	6,05**	0,40	2,69	0,011
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			-0,30	-2,04	0,050
<i>Atrybucyjne (n = 19)</i>					
Wydział (psychologia vs biologia)	0,162	1,55	0,37	1,57	0,137
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			0,19	0,84	0,413

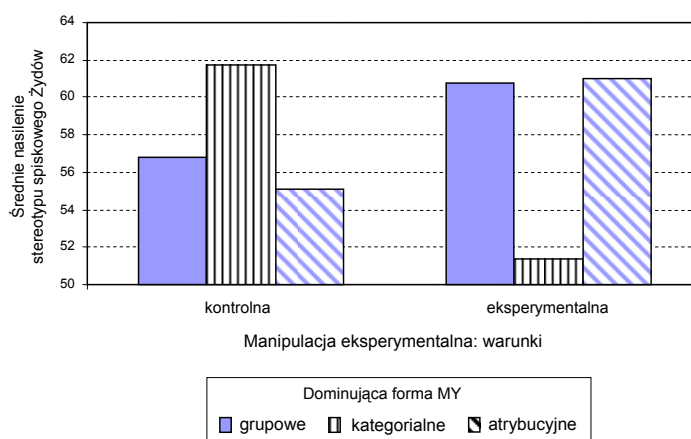
** $p < 0,001$

Choć wyniki osobnych analiz regresji, przeprowadzonych w poszczególnych grupach, stanowią powszechną praktykę i dają pewien obraz zależności, nie uprawniają do wyciągania wniosków o istnieniu interakcji pomiędzy predyktorami (Jaccard, Turrisi, 2003). W związku z powyższym przeprowadzono kolejną analizę regresji z uwzględnieniem interakcji. Do modelu przedstawionego w tabeli 1 dodano w kroku 4 i 5 kolejne zmienne reprezentujące interakcje (tzw. *product term*). Uzyskane wyniki prezentuje tabela 3.

Wzorzec zależności przedstawiony w tabeli 3 (krok 5) ukazuje, że nasilenie stereotypu spiskowego Żydów można przewidywać nie tylko na podstawie zmiennej demograficznej (Wydział), ale również na podstawie różnicy między warunkiem kontrolnym i eksperymentalnym w zależności do dominującej formy MY. W wypadku wybrania przy kodowaniu (*dummy coding*) jako kategorii odniesienia innej formy MY niż atrybucyjna (i traktowania cały czas grupy kontrolnej jak kategorii odniesienia dla oddziaływania eksperymentalnego⁵) otrzymywano istotne współczynniki β dla predyktorów odzwierciedlających interakcję: (1) kontrolna vs eksperymentalna * grupowa vs kategorialna, $\beta = -0,359$, $t = -2,341$, $p = 0,021$; (2) kontrolna vs eksperymentalna * kategorialna vs atrybucyjna, $\beta = 0,293$, $t = 0,975$; $p = 0,051$; (3) kontrolna vs eksperymentalna * kategorialna vs grupowa, $\beta = 0,372$, $t = 2,027$; $p = 0,046$. Roz-

⁵ Prowadzono również analizy przy wybraniu jako kategorii odniesienia grupy eksperymentalnej, uzyskując istotne efekty wskazujące na zależność interakcyjną. Ze względu na ograniczone ramy artykułu ich wyniki nie zostaną tutaj zaprezentowane.

kład średnich w warunkach kontrolnych i eksperymentalnych dla poszczególnych form MY ilustruje rysunek 1.

Rysunek 1. Średnie nasilenie stereotypu spiskowego Żydów w zależności od warunków eksperymentalnych oraz dominującej formy MY

Tabela 3.

Wyniki analizy regresji po uwzględnieniu w modelu interakcji dla zmiennej objaśnianej nasilenie stereotypu spiskowego Żydów

Predyktory		R^2	F	β	t	p
Wydział (psychologia vs biologia)				0,29	2,97	0,004
Grupa kontrolna vs eksperymentalna				-0,15	-1,16	0,251
MY atrybucyjne vs grupowe	<i>Krok 4</i>	0,112	2,36*	-0,06	-0,38	0,702
MY atrybucyjne vs kategorialne				0,03	0,25	0,800
Grupa kontrolna vs eksperymentalna* atrybucyjne vs grupowe				0,21	1,28	0,204
Wydział (psychologia vs biologia)				0,29	2,99	0,004
Grupa kontrolna vs eksperymentalna				0,20	0,92	0,360
MY atrybucyjne vs grupowe	<i>Krok 5</i>	0,147	2,68*	0,09	0,49	0,626
MY atrybucyjne vs kategorialne				0,20	1,13	0,261
Grupa kontrolna vs eksperymentalna* MY atrybucyjne vs grupowe				-0,09	-0,40	0,693
Grupa kontrolna vs eksperymentalna* MY atrybucyjne vs kategorialne				-0,415	-1,97	0,050

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$, dla kroku 5: $\Delta R^2 = 0,036$; $F(1,93) = 3,9$; $p < 0,05$

Badanie B

Dane z badania B analizowano podobnie jak w przypadku badania A, wykorzystując analizę regresji wielokrotnej. Zmiennymi objaśnianymi były: wskaźnik asymetrii w warunkach dużego zagęszczenia (świadczący o wyrazistości stereotypu typowego Żyda) oraz nasilenie jawnie mierzonego stereotypu typowego Żyda, zaś predyktorem – wydział, oddziaływanie eksperymentalne oraz dominująca forma MY.

Uzyskane wyniki wskazują, że na podstawie wprowadzonych do modelu predyktorów można przewidywać wartości wskaźnika asymetrii (wyjaśnienie 21% wariancji, krok 3, por. tabela 4).

Tabela 4.

Wyniki analiz regresji dla stereotypu egzemplarycznego Żyda mierzonego pośrednio (wskaźnik asymetrii) oraz bezpośrednio (skalą postaw)

Predyktory	R^2	F	β	t	p
Zmienna wyjaśniana: wskaźnik asymetrii <i>Krok 1</i>	0,047	4,67*			
Wydział (biologia vs MIMUW)			0,22	2,16	0,033
Zmienna wyjaśniana: wskaźnik asymetrii <i>Krok 2</i>	0,105	5,46**			
Wydział (biologia vs MIMUW)			0,10	0,92	0,361
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			0,27	2,45	0,016
Zmienna wyjaśniana: wskaźnik asymetrii <i>Krok 3</i>	0,208	5,96***			
Wydział (biologia vs MIMUW)			0,127	1,22	0,226
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			0,24	2,29	0,025
MY atrybucyjne vs grupowe			-0,325	-2,18	0,031
MY atrybucyjne vs kategorialne			-0,501	-3,36	0,001
<i>Dla kroku 2 $\Delta R^2 = 0,058$, $F(1,93) = 6,01^*$; dla kroku 3 $\Delta R^2 = 0,103$, $F(1,91) = 5,89^{**}$</i>					
Zmienna wyjaśniana: nasilenie stereotypu typowego Żyda (skala postaw) <i>Krok 1</i>	0,009	0,86			
Wydział (biologia vs MIMUW)			-0,096	-0,93	0,357
Zmienna wyjaśniana: nasilenie stereotypu typowego Żyda (skala postaw) <i>Krok 2</i>	0,010	0,47			
Wydział (biologia vs MIMUW)			-0,11	-0,96	0,340
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			0,03	0,29	0,767
Zmienna wyjaśniana: nasilenie stereotypu typowego Żyda (skala postaw) <i>Krok 3</i>	0,058	1,38			
Wydział (biologia vs MIMUW)			-0,11	-0,95	0,344
Grupa kontrolna vs eksperymentalna			0,03	0,25	0,803
MY atrybucyjne vs grupowe			-0,22	-1,28	0,204
MY atrybucyjne vs kategorialne			-0,01	-0,03	0,976

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Nie udało się jednak w istotny sposób wyjaśnić zmiennej nasilenie jawnie mierzonego stereotypu typowego Żyda (por. tabela 4).

W tym miejscu warto przypomnieć, dla ułatwienia analizowania wyników, że ujemna wartość w teście asymetrii świadczy o efekcie judocentrycznym, który jest przejawem posiadania wyrazistego stereotypu etnicznego Żyda. W grupie kontrolnej względem eksperymentalnej wzrosły wskaźniki asymetrii ($\beta > 0$), co oznacza spadek efektu judocentrycznego, będącego przejawem wyrazistości stereotypu. Wskaźnik asymetrii jest wyjaśniany również przez różnicę między MY atrybucyjnym i grupowym oraz między MY atrybucyjnym i kategoryalnym. W wypadku MY grupowego i kategoryalnego obniżają się wartości wskaźnika asymetrii ($\beta < 0$), czyli wzrasta efekt judocentryczny. Aby dodatkowo sprawdzić, czy badani o MY kategoryalnym różnią się od badanych o MY grupowym, przeprowadzono analogiczne – do przedstawionych w tabeli 4 – analizy przy wybraniu na grupę odniesienia MY kategoryalnego. Okazało się, że różnica między MY kategoryalnym a grupowym (krok 3, $R^2 = 0,208$, $F(4,91) = 5,96$, $p < 0,001$) wyjaśnia wskaźnik asymetrii wyłącznie na poziomie tendencji $\beta = 0,184$, $t = 1,84$, $p < 0,07$. W wypadku My grupowego względem kategoryalnego wzrastają wartości wskaźnika asymetrii, czyli maleje efekt judocentryczny.

Wyjaśniając wskaźnik asymetrii oraz nasilenie stereotypu typowego Żyda, uwzględniono w modelu interakcje (analogicznie jak w badaniu A, w kroku 4 i 5). Nie tłumaczyły one jednak znacząco zmiennych objaśnianych i nie spowodowały istotnej ($p > 0,3$) zmiany procentowej wariancji wyjaśnianej (dla wskaźnika asymetrii: $\Delta R^2 = 0,004$ w kroku 4 i $\Delta R^2 = 0,008$ w kroku 5; dla nasilenia stereotypu Żyda: $\Delta R^2 = 0,008$ w kroku 4 i $\Delta R^2 = 0,003$ w kroku 5).

DYSKUSJA

Zastosowana manipulacja eksperymentalna okazała się istotnym predyktorem efektu asymetrii. W warunkach eksperymentalnych zaobserwowano spadek pośrednio mierzonego stereotypu egzemplarycznego Żyda. Udało się zreplikować rezultaty opisane przez Macrae i współautorów (1994), mimo że do pomiaru stereotypu wykorzystane zostało odmienne narzędzie niż w oryginalnych badaniach. Okazuje się, że w bardzo prosty sposób – instruując badanych, aby unikali w swoich sądach stereotypowego myślenia – można spowodować obniżenie skłonności do stereotypizacji. Koresponduje to z postawioną przez Devine (1989) tezą, że klucz do redukcji uprzedzeń tkwi w kontrolowaniu stereotypowego myślenia. Oczywiście interpretując te wyniki, należy zachować ostrożność. Uzyskana prawidłowość ma najprawdopodobniej charakter przejściowy, a chwilowe tłumienie stereotypowych reakcji może w odroczeniu prowadzić do paradoksalnych efektów, takich jak np. efekt sprężyny (*post-suppression rebound effect*) (por. Macrae i in., 1994), co warto będzie zweryfikować w kolejnych badaniach.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że te wskaźniki stereotypu egzemplarycznego Żyda, które można było wyjaśnić zastosowaniem oddziaływania

eksperymentalnego, były uchwycone przy użyciu techniki pośredniej, niejawnej. Uważa się (Maison, 1995), że metody pośrednie zmniejszają szansę świadomej kontroli odpowiedzi przez badanych. Dlatego można przypuszczać, że za efekt uzyskany w badaniu B, przynajmniej częściowo, odpowiedzialne są mechanizmy pozaświadome.

Jednocześnie okazało się, że zastosowane oddziaływanie nie tłumaczy mierzonego bezpośrednio (skala postaw) nasilenia stereotypu egzemplarycznego Żyda. Rozbieżność ta nie jest niczym zaskakującym. Rzadko uzyskuje się wyniki wskazujące na istnienie korelacji między wskaźnikami pochodzącymi z technik jawnych i niejawnych (Wittenbrink, Judd, Park, 2001; por. również Dovidio i in., 1997). Dovidio i współpracownicy (1997) zauważyli, że miary jawne (oparte na samoopisie) i miary niejawne pozwalają uchwycić różne przejawy stereotypizacji. Pierwsze z nich najprawdopodobniej odzwierciedlają aktywizację stereotypu, drugie – jego aplikację. Innymi słowy, metody jawne pozwalają na dotarcie do tych postaw, które są uświadamiane i akceptowane przez badanych (Maison, 1995), a to oznacza, że generowane przez respondentów odpowiedzi mogą podlegać świadomej kontroli. Dlatego uzyskany wynik nie poddaje się jednoznacznej interpretacji. Przeważnie w populacjach, w których panują normy egalitarne, korelacja między wskaźnikami miar jawnych i niejawnych jest słabsza niż w populacjach dopuszczających postawy rasistowskie czy też antysemityczne (Dovidio i in., 1997). Przy czym uzyskiwane są efekty odwrotne od prezentowanego tutaj. Miary jawne wskazują na niższą skłonność do stereotypizacji niż miary niejawne. W związku z powyższym pojawia się pytanie o to, czy badani świadomie nie chcieli podporządkować się instrukcji eksperymentalnej (np. w wyniku zadziałania mechanizmu reakcji psychologicznej), czy też wynika to z ogólniejszej natury prawidłowości, polegającej na tym, że stereotyp egzemplaryczny – wraz z rozpowszechnianiem norm społecznych związanych z polityczną poprawnością – staje się coraz trudniej uchwytne w pomiarze jawnym. Być może badani – zarówno w warunkach kontrolnych, jak i eksperymentalnych – wypełniali skalę postaw zgodnie z prawdopodobnie panującymi w środowisku studenckim egalitarnymi normami. Z kolei w przypadku testu asymetrii (pomiar pośredni) badani nie mieli możliwości świadomej kontroli odpowiedzi. Przypuszczalnie zastosowane oddziaływanie wpłynęło hamująco na aktywizację stereotypu egzemplarycznego Żyda; czyli w grupie eksperymentalnej aktywizacja stereotypu została przedświadomie, w wyniku świadomej refleksji, powstrzymana, co nie nastąpiło w warunkach kontrolnych. Koresponduje to z wynikami uzyskanymi między innymi przez Kawakamiego i współautorów (2000). Z kolei i w grupie kontrolnej, i eksperymentalnej nie doszło – w wyniku działania egalitarnych przekonań – do aplikacji stereotypu, co tłumaczy brak różnic w przypadku pomiaru jawnego.

Wzbudzenie procesów kontroli wyjaśnia nasilenie stereotypu spiskowego Żydów wyłącznie w grupie osób o tożsamości kategoryjnej. Wydaje się, że zastosowane oddziaływanie eksperymentalne spowodowało spadek stereotypu spiskowego Żydów wyłącznie u osób o tożsamości kategoryjnej. W myśleniu

spiskowym ten rodzaj tożsamości społecznej zdaje się odgrywać szczególnie istotną rolę, o czym świadczą wcześniejsze rezultaty badań (Grzesiak, 2000; Grzesiak, Kamińska-Feldman, 2001; Grzesiak-Feldman, 2004). Osoby o tożsamości kategorialnej nawykowo operują porównaniami międzygrupowymi i są w największym stopniu skłonne do uproszczonych kategoryzacji. Idąc dalej tym tropem można przyjąć, że częściej niż pozostali stosują tzw. drogę na skróty, jaką daje stereotypowe myślenie, a będąc skłonni do pochopnych i uproszczonych kategoryzacji, są również bardziej skłonni do czarno-białego postrzegania świata. Instrukcja dotycząca unikania stereotypowego myślenia spowodowała u nich spadek stereotypu spiskowego Żydów. W tym miejscu pojawia się pytanie, czy zaistniały efekt hamowania stereotypizacji miał miejsce na poziomie aktywacji, czy też aplikacji stereotypu. Bardziej prawdopodobna wydaje się ta druga możliwość. Ponieważ w prezentowanych badaniach pomiar stereotypów spiskowych miał wyłącznie jawny charakter, kwestia ta pozostanie na razie nierozstrzygnięta.

W tym kontekście zastanawia również ogólniejszej natury prawidłowość, polegająca na tym, że stereotyp spiskowy można uchwycić, stosując miary jawne⁶, co w przypadku stereotypu egzemplarycznego staje się coraz trudniejsze. Pisząc właśnie o poprawności politycznej, a korzystaniu z miar jawnych przy badaniu stereotypu spiskowego, Kofta (2001, s. 282) zauważa: „[...] próby, na których dotąd przeprowadzaliśmy nasze badania – w minimalnym chyba stopniu, jeżeli w ogóle – znały i respektowały takie normy”.

Nasuwa się przypuszczenie, że poglądy składające się na zawartość treściową stereotypu spiskowego – być może ze względu na ich paranoiczny charakter (Groh, 1987) – stanowią dla osób je mających rodzaj aksjomatu. Przekonanie o głębokiej prawdziwości takich treści ułatwia ich ekspresję bez względu na zmienną aprobaty społecznej. Dlatego uzyskany spadek nasilenia stereotypu spiskowego Żydów wśród osób o tożsamości kategorialnej może być nie tyle przejawem konformistycznego podporządkowania się instrukcji, co raczej likwidacji „chronicznej” naddostępności tego stereotypu. Być może osoby o tożsamości kategorialnej w wyniku instrukcji zrezygnowały z wyobraźniowego kodu właściwego dla tej formy tożsamości społecznej (por. Jarymowicz, 1994b). Być może właśnie kod wyobraźniowy jest konieczny do zaistnienia wiary w spiskowe przekonania, przy braku realnego spisku. To właśnie odróżnia stereotyp spiskowy od egzemplarycznego. Pierwszy z nich bazuje nie tyle na realnych, a potem zgeneralizowanych i uproszczonych doświadczeniach jednostki, ile na wyobrażeniach i fantazjach dotyczących grupy obcej. Podczas gdy mówiąc o drugim z nich, czyli o stereotypie klasycznym, nawiązuje się niekiedy do hipotezy „ziarna prawdy”.

Otrzymany rezultat, bez względu na jego genezę, jest optymistyczny. Udało się bowiem obniżyć, przynajmniej chwilowo, gotowość do aplikacji stereoty-

⁶ We wszystkich zrealizowanych dotychczas badaniach Kofty i współpracowników pytania o stereotyp spiskowy zadawane był wprost (Kofta, 2001).

pu u tych badanych, którzy z natury są najbardziej skłonni do stereotypizacji. Dalsze próby poszukiwania możliwości modyfikowania skłonności do myślenia spiskowego powinny pójść w kierunku opracowania pośredniej techniki pomiaru stereotypu spiskowego. Tylko wtedy możliwe będzie pełne zrozumienie uzyskanych wyników i chociaż częściowe rozwianie niektórych z nasuwających się obecnie wątpliwości.

Podsumowując, badania dostarczyły tylko częściowego potwierdzenia dla oczekiwań zawartych w hipotezie 1. Spodziewano się, że wzbudzenie procesów kontroli spowoduje spadek obydwu rodzajów stereotypizacji. Okazało się, że w wyniku zastosowanego oddziaływania spadła skłonność do posługiwania się stereotypem egzemplarycznym i jednocześnie jedynie nieznacznie (wyłącznie u badanych o tożsamości kategoryjnej) obniżyła się skłonność do posługiwania się stereotypem spiskowym. Fakt, że spadek stereotypu spiskowego zaobserwowano wyłącznie u badanych o tożsamości kategoryjnej, dostarcza częściowego potwierdzenia dla hipotezy 3. W tym miejscu można pokusić się o przypuszczenie, że stereotypy spiskowe są strukturami poznawczymi szczególnie odpornymi na takie oddziaływania eksperymentalne, które mają na celu obniżenie skłonności do stereotypizacji. Wiadomo, że stereotyp spiskowy jest podatny na wpływ czynników sytuacyjnych, takich jak bliskość wyborów parlamentarnych (Kofta, Sędek, 1992; 1995; 2005) czy też próby eksperymentalnego wzbudzania form tożsamości (Grzesiak-Feldman, 2004). Wydaje się, że dużo prościej można spowodować wzrost aktywności stereotypów spiskowych niż jej spadek.

Zgodnie ze wcześniejszymi, zawartymi w hipotezie 2, oczekiwaniami okazało się, że forma schematu MY stanowi predyktor pośrednio mierzonego stereotypu egzemplarycznego Żyda. Okazało się, że osoby o tożsamości atrybucyjnej uzyskały najniższe wskaźniki pośrednio uchwyconego stereotypu Żyda. Jednocześnie potwierdziły się przypuszczenia, że tożsamość kategoryjna wiąże się z najsilniejszymi tendencjami stereotypizacyjnymi. Efekt ten stanowi replikację wcześniejszych wyników badań nad stereotypem klasycznym (Jarzymowicz, 1994b; Kwiatkowska, 1999). Nie udało się uzyskać równie wyraźnego efektu w przypadku stereotypizacji spiskowej. Warto jednak podkreślić, że we wcześniejszych badaniach (Grzesiak, 2000; Grzesiak, Kamińska-Feldman, 2001; Grzesiak-Feldman, 2004) wielokrotnie otrzymywano wyniki wskazujące na analogiczny, jak w przypadku klasycznych stereotypów, wpływ form tożsamości społecznej na myślenie spiskowe.

BIBLIOGRAFIA

- Aiken, L. S., West, S. G. (1991). *Multiple regression: Testing and interpreting interactions*. Newbury Park–London–New Delhi: Sage Publications.
- Cała, A. (1996). Autostereotypy i stereotypy narodowe. [W:] I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami?* (s. 199-298). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.

- Cała, A. (2001). Stereotyp Żyda i Niemca – trwałość i zmiany. [W:] M. Kofta, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania społeczno-kulturowe* (s. 249-261). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Castano, E., Yzerbyt, V., Paladino, M., Sacchi, S. (2002). I Belong, Therefore, I Exist: Ingroup Identification, Ingroup Entitativity, and Ingroup Bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 135-143.
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5-18.
- Devine, P. G., Monteith, N. (1999). Automaticity and control in stereotyping. [W:] S. Chaiken, Y. Trope (red.), *Dual-process theories in social psychology* (s. 339-360). New York: The Guilford Press.
- Devine, P. G., Plant, A. E., Amodio, D. M., Harmon-Jones, E., Vance, S. L. (2002). The regulation of explicit and implicit race bias: The role of motivations to respond without prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 835-848.
- Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B., Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, 510-540.
- Field, A. (2005). *Discovering Statistics Using SPSS*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications.
- Greenwald, A. G., Pratkanis, A. R. (1988). Ja jako centralny schemat postaw. *Nowiny Psychologiczne*, 2, 20-70.
- Groh, D. (1987). The temptation of conspiracy theory or: Why do bad things happen to good people? Part I: Preliminary draft of a theory of conspiracy theories. [W:] C. F. Graumann, S. Moscovici (red.), *Changing conceptions of conspiracy* (s. 1-13). New York: Springer.
- Grzesiak, M. (2000). *Wpływ poznawczych reprezentacji JA i MY na stopień nasilenia stereotypu duszy grupowej* (niepublikowana praca magisterska, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski).
- Grzesiak-Feldman, M. (2004). *Skłonność do spiskowej oraz egzemplarycznej stereotypizacji: uwarunkowania tożsamościowe* (niepublikowana praca doktorska, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski).
- Grzesiak, M., Kamińska-Feldman, M. (2001). Tożsamościowe przesłanki posługiwania się stereotypem duszy grupowej. *Studia Psychologiczne*, 39, 93-106.
- Hamilton, D., Sherman, S. (2002, czerwiec). *Perceived group entitativity and stereotyping*. Referat wygłoszony na: 13th General Meeting of the European Association of Experimental Social Psychology, San Sebastian, Spain.
- Jaccard, J., Turrisi, R. (2003). *Interaction effects in multiple regression*. Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage Publications.
- Jarymowicz, M. (1991). *Instrukcja dotycząca swobodnych wypowiedzi na temat MY* (materiały niepublikowane, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski).
- Jarymowicz, M. (1992a). Tożsamość jako efekt rozpoznawania siebie wśród swoich i obcych. [W:] P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre (red.), *Tożsamość a odmiennność kulturowa* (s. 213-275). Warszawa: Instytut Psychologii PAN.

- Jarymowicz, M. (1992b). Schematy JA, MY a uprzedzenia międzygrupowe. [W:] Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 45-56). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (1993). Odrębność schematowa Ja-My-Oni a społeczne identyfikacje. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 7-26.
- Jarymowicz, M. (1994a). W stronę indywidualnej podmiotowości i zbliżeń z innymi: podmiotowe podstawy społecznych identyfikacji. [W:] M. Jarymowicz (red.), *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata* (s. 11-33). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (1994b). O formach umysłowego ujmowania MY i ich związku ze spostrzeganiem innych. [W:] M. Jarymowicz (red.), *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata* (s. 191-199). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (1999a). O godzeniu wody z ogniem: związki kolektywizmu z indywidualizmem. [W:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 122-152). Warszawa-Łódź: PWN.
- Jarymowicz, M. (1999b). O jednym z tropów w myśleniu Janusza Reykowskiego: reakcje afektywne i sądy ewaluatywne jako formy wartościowania. *Studia Psychologiczne*, 37, 2, 67-76.
- Jarymowicz, M. (2001). Wprowadzenie: Świadome przesłanki wartościowania. [W:] M. Jarymowicz (red.), *Pomiędzy afektem a intelektem. Poszukiwania empiryczne* (s. 109-117). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M., Karwowska, D. (2001). Hipotetyczne związki struktury JA z podatnością na wpływy afektu. Dane dotyczące dystynktywności schematu JA. [W:] M. Jarymowicz (red.), *Pomiędzy afektem a intelektem. Poszukiwania empiryczne* (s. 201-214). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kamińska-Feldman, M. (1994). *Asymetria w ocenianiu dystansów Ja-Inni*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii UW.
- Kamińska-Feldman, M. (1997). Czy błąd asymetrii w ocenianiu dystansów Ja-Inni jest przejawem utajonego działania stereotypów? *Studia Psychologiczne*, 35, 97-115.
- Kamińska-Feldman, M. (2001). Efekt asymetrii w szacowaniu dystansów Ja-Inni i test utajonych skojarzeń (IAT) jako miary stereotypów. *Studia Psychologiczne*, 30, 197-210.
- Kamińska-Feldman, M. (2002). Związki poznawczej indywidualizacji z efektem asymetrii w spostrzeganiu dystansów Ja-Inni jako miara stereotypów społecznych. [W:] M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo* (s. 185-216). Gdańsk: GWP.
- Kamińska-Feldman, M. (2003). Kryteria wartościowania jako poznawczy bufor dla stereotypowego spostrzegania innych. *Psychologia Jakości Życia*, 2, 279-294.
- Kamińska-Feldman, M. (2004). The relation between two different implicit attitude measures: Asymmetry in self-others distance rating and Implicit Association Test. *Polish Psychological Bulletin*, 35, 65-70.
- Karyłowski, J. (1982). *O dwóch typach altruizmu. Badania nad endo- i egocentrycznymi źródłami podejmowania bezinteresownych działań na rzecz innych ludzi*. Wrocław: Ossolineum.

- Kawakami, K., Dovidio, J. F., Moll, J., Hermsen, S., Russin, A. (2000). Just say no (to stereotyping): Effects of training in the negation of stereotypic associations on stereotype activation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 871-888.
- Koftera, M. (1995). Stereotype of a group-as-a whole: The role of diabolic causation schema. *Polish Psychological Bulletin*, 26, 83-96.
- Koftera, M. (1996). Wprowadzenie do psychologii stereotypów i uprzedzeń. [W:] M. Marody, E. Gucwa-Leśny (red.), *Podstawy życia społecznego w Polsce* (s. 198-217). Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Koftera, M. (2001). Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu. [W:] M. Koftera, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania społeczno-kulturowe* (s. 274-297). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Koftera, M., Narkiewicz-Jodko, W. (2001). Wartości a bytowość grupy, stereotypy spiskowe i uprzedzenia. [W:] D. Doliński, B. Weigl (red.), *Od myśli i uczuć do decyzji i działań* (s. 59-74). Warszawa: Wyd. Instytutu Psychologii PAN.
- Koftera, M., Sędek, G. (1992). Struktura poznawcza stereotypu etnicznego, bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy uprzedzeń antysemitycznych. [W:] Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 67-86) Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Koftera, M., Sędek, G. (1995). Stereotyp „duszy grupowej”, wybory parlamentarne a postawy wobec osób pochodzenia żydowskiego”. [W:] B. Wojciszke (red.), *Jacy są Polacy? Badania opinii społecznej jako źródło wiedzy psychologicznej* (s. 55-72). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Koftera, M., Sędek, G. (1999). Stereotyp duszy grupowej a postawy wobec obcych: wyniki badań sondażowych. [W:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 173-208). Warszawa-Łódź: PWN.
- Koftera, M., Sędek, G. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systemic transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35, 1, 40-64.
- Kwiatkowska, A. (1999). *Tożsamość społeczna a społeczne kategoryzacje*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Łukaszewski, W., Weigl, B. (2001). Stereotyp stereotypu czy prywatna koncepcja natury ludzkiej? [W:] M. Koftera, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania społeczno-kulturowe* (s. 44-66). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Macrae, C. N., Bodenhausen, G. V., Milne, A. B., Jetten, J. (1994). Out of mind but back in sight: Stereotypes on the rebound. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 808-817.
- Macrae, C. N., Stangor, Ch., Hewstone, M. (1999). *Stereotypy i uprzedzenia*. Gdańsk: GWP.
- Maison, D. (1995). Do we say what we think? On the implications for research of an anti-discrimination norm. *Polish Psychological Bulletin*, 26, 175-187.
- Maison, D. (1997). *Jak powstają stereotypy narodowe*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii UW.
- Maison, D., Bruin, R. (1999). Test utajonych skojarzeń (IAT) Greenwalda: metoda badania utajonych postaw. *Studia Psychologiczne*, 37, 61-81.

- Maison, D., Greenwald, A. G., Bruin, R. (2001). The Implicit Association Test as a measure of implicit consumer attitudes. *Polish Psychological Bulletin*, 32, 61-70.
- Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. [W:] C. F. Graumann, S. Moscovici (red.), *Changing conceptions of conspiracy* (s. 151-169). New York: Springer.
- Moskowitz, G. B., Gollwitzer, P. M., Wasel, W., Schaal, B. (1999). Preconscious control of stereotype activation through chronic egalitarian goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 167-184.
- Myers, D. J. (1990). *Social psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Pickett, C. L. (2001). The effects on entitativity beliefs on implicit comparisons between group members. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 515-525.
- Suszek, H. (2005). Wielość Ja w społeczeństwie postmodernistycznym. *Psychologia. Edukacja i Społeczeństwo*, 2, 57-70.
- Szuster, A. (2005). *W poszukiwaniu źródeł i uwarunkowań ludzkiego altruizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Turopolski, W. (1999). Koncepcja „ja” w psychologii Williama Jamesa. [W:] A. Gałdowa (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości* (s. 31-55). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Weigl, B. (1999). *Stereotypy i uprzedzenia etniczne u dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Weigl, B., Łukaszewski, W. (1992). Modyfikacja stereotypów i uprzedzeń etnicznych u dzieci. [W:] Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 105-120). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Wieczorkowska, G., Kochański, P., Eljaszuk, M. (2003). *Statystyka. Wprowadzenie do analizy danych sondażowych i eksperymentalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wieczorkowska-Nejdart, G., Grzelak, J. Ł. (1999). Wybrane problemy metodologiczne analizy badań sondażowych. [W:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 261-289). Warszawa: PWN.
- Wittenbrink, B., Judd, Ch. M., Park, B. (2001). Evaluative versus conceptual Judgments in automatic stereotyping and prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37, 244-252.